

УДК 94(477)

Наталія Романишин, Юрій Свідерський

РЕАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ ІСТОРІЇ
КНЯЖОЇ РУСІ-УКРАЇНИМ. ГРУШЕВСЬКОГО У СУЧАСНОМУ
ШКІЛЬНОМУ ПІДРУЧНИКУ

У статті автори шкільного підручника з історії України для 7 класу, який охоплює період Середньовіччя, окреслюють окремі властивості навчальної книги в контексті поширення наукових положень М. Грушевського серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів України та студентів-істориків.

Ключові слова: М. Грушевський, історія України-Русі, шкільний підручник.

Вивчення реалізації історичної концепції М. Грушевського в шкільному курсі середньовічної історії України видається нам актуальним завданням не лише з погляду методології історії та методики її викладання, а й із політичної точки зору. Адже наукове тлумачення видатним вченим історії України й ідея “русского міра”, насаджувана нашим ворогом, є діаметрально протилежними, антагоністичними.

Під реалізацією концепції історії України М. Грушевського в шкільному підручнику ми маємо на увазі поширення наукових положень вченого за академічні межі, перетворення їх з теорії в постулати.

З позиції авторів шкільного підручника “Історія України. 7 клас” із грифом Міністерства освіти і науки України (Київ, “Грамота”, 2016) хочемо у цій статті розглянути декілька положень. А саме: основні вимоги до сучасного шкільного підручника; деякі аспекти концепції М. Грушевського історії княжої Русі-України й втілення поглядів вченого у сучасній навчальній книзі.

Як відомо, шкільний підручник – наймасовіша у світі книжка, яку уважно читають, вивчають і яка є найбільш значущою для людини. Теоретики підручникотворення (Р. Арцишевський, Ю. Кузнецов) нерідко порівнюють підручник із Святим Письмом. Адже Біблію також можна розглядати як навчальну книгу. Що у них є спільного? Той, хто читає, довіряє тексту, вірить у повідомлення, які несуть ці книги. Окрім того, і Біблія, і підручник передбачають неодноразове прочитання. Повторення і заучування – два неодмінних ритуали спілкування з обома книгами. Спільним є і те, що і Біблія, і підручник подають інформацію як істину [1, с. 24; 9, с. 14–15].

Отже, підручник – це догматичний твір, який не передбачає ніякої критики з боку того, хто його читає. Навпаки – тільки запам’ятовування і заучування. І тут криється дидактична проблема. Лишаємо Біблію на розгляд біблеїстам і теологам, бо надалі будемо говорити лише про підручник.

Недоліком навчальної книги є те, що вона подає “старі” знання, усталені, продискутовані, апробовані, перевірені часом. По-друге, переважно текст підручника не відбиває процесу пізнання, шляху, яким дійшли до результату. Підручник подає готові розв’язки задач, а учневі (та й дорослому) цікаво самому “докопатись” до істини.

Поряд із цим безумовною заслугою підручника є те, що він дає не лише певний обсяг інформації, а систему знань. Це один із чинників, що відрізняє майбутнього спеціаліста у якійсь галузі, що вчився за підручниками, від ентузіаста-дилетанта, знання якого обмежені однією темою. Системний виклад

передбачає не лише логіку розвитку науки, але й етапи розвитку пізнавальної діяльності учнів чи студентів.

Окрім того, що підручник навчає, він вчить мислити підбором матеріалу, логікою викладу, запитань, завдань і вправ для тих, хто вчиться. А це не менш важливо, ніж засвоєння необхідної суми знань [1; 2; 7; 9].

З досвіду роботи можемо додати, що сьогодні шкільний підручник з історії України є не лише основним джерелом знань для учнів, але й нерідко “офіційним” тлумачем вітчизняної історії для батьків і дідусів сучасного школяра.

Наголос на окремих вищеперерахованих особливостях шкільного підручника стає зрозумілішим, коли мова йде про реалізацію концепції історії України М. Грушевського. З вузьких рамок академічної теорії завдяки підручнику погляди вченого виходять на широкий загал, стають надбанням молодшого покоління громадян України.

Маємо розуміти, що використання шкільного підручника дасть бажаний ефект не тільки при умові належного змісту і структури книги. Для його досягнення слід задіяти й інші складові освітньої системи: навчальну програму предмета, затверджену МОН України, якій підручник повинен відповідати; навчальний план, який відводить певну кількість годин на вивчення дисципліни і, безперечно, компетенцію вчителя. Остання залежить від мотивації, професійної освіти і самоосвіти, забезпечення сучасним інструментарієм тощо. Ця проблема може бути предметом наших подальших досліджень.

У концептуальних підходах до системи і змісту гуманітарної складової шкільної освіти в незалежній Україні домінують конкуруючі дві течії, які умовно можемо назвати: “державоцентрична” і “людиноцентрична”. До середини першого десятиліття ХХІ ст. переважав “державоцентризм”. Потім почав набирати силу “людиноцентризм” [6, с. 4].

У галузі історичної освіти ця дискусія конкретизувалась навколо питань, що важливіше, на чому варто зосередити увагу школяра – політичних і мілітарних аспектах вітчизняної історії, чи на умовах життя і побуту, менталітеті представників різних верств населення – “історії повсякдення”?

Агресія Росії проти нашої країни і неодноразові заяви вищого політичного й церковного російського керівництва про “руський мір”, який населяє нібито єдиний народ з однією мовою, релігією, культурою та історією, дали вагомі аргументи прихильникам державницького підходу до вивчення вітчизняної історії. До цієї групи істориків, в жодній мірі не применшуючи необхідності знайомити учнів із умовами життя і побуту наших предків, автори долучають себе.

Такий підхід до вивчення середньовічної історії України, на нашу думку, не суперечить концепції М. Грушевського про народ як творця історії. Адже в питанні пошуків і віднайдення коренів українського народу й тяглості його історії видатний вчений дав відповідь на цілий ряд світоглядних питань сьогодення.

Творча спадщина М. С. Грушевського охоплює понад дві тисячі бібліографічних одиниць, з яких більшу частину становили його наукові, науково-популярні і публіцистичні статті, присвячені різним періодам і ділянкам української історії. Головною працею вченого є багатотомна “Історія України-Руси”, у якій найповніше відбито його історичні погляди.

Дослідники відзначають, що ця праця була першим фундаментальним викладом історії українського народу з найдавніших часів і до середини ХVІІ століття. Широка джерельна база, врахування праць попередників, а також використання матеріалів суміжних галузей наук: археології, лінгвістики, соціології, фольклору дали авторові можливість створити багатогранну, але

водночас цілісну наукову концепцію історії одного із східнослов'янських народів – українського.

В основу “Історії України-Руси” Грушевський поклав власну оригінальну концепцію наукового дослідження. На відміну від пануючої на той час (і яка знову повернулась) в офіційній російській історіографії схеми розвитку історичного процесу (за М. Карамзіним, С. Соловйовим, , М. Погодіним, а згодом – В. Ключевським), М. Грушевський розробив власні підходи до вирішення цього питання. В узагальнюючій формі вона викладена у програмній статті “Звичайна схема “русской” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства”, надрукованій 1904 р. у Петербурзі в журналі “Статьи по славяноведению”. Головною тут є теза про те, що “общерусской” історії не було й не може бути, як нема “общерусской” народності. Може бути історія всіх “русских народностей”, якщо хтось хоче їх так називати, або ж, правильніше – історія східного слов'янства. Вона й повинна стати на місце “русской” історії.

Заперечивши “звичайну”, тобто усталену імперську схему руської історії, вчений запропонував “незвичайну” на той час конструкцію української історії. Тим самим він, на думку сучасного дослідника С. Плохія, “започаткував переділ історичного простору між імперським і національними нарративами, що став передумовою розвалу спершу Російської імперії, а згодом Советського Союзу” [10, с. 4].

Ідея М. Грушевського про необхідність вивчення різних гілок східного слов'янства була надзвичайно плідною, як і правомірним був його заклик до перегляду пануючої на той час погодінської теорії, яка визначала Київську Русь лише як творіння великоруської народності. М. Грушевський запропонував інший шлях вирішення цього складного питання. По-перше, він категорично заперечує домагання Москви на давньоруську спадщину, спадкоємцем якої, на його думку, є тільки українсько-руська народність, оскільки вона створила Київську державу. “Київська держава, право, культура – доводив він, – були утвором одної народності, українсько-руської, а Володимиро-Московська – другої, великоруської. Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV–XVI вв. Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені, і відносини до неї Київської можна б скорше прирівняти, наприклад, до відносин Римської держави до її галльських провінцій, а не до преемства двох періодів в політичній і культурній житті Франції” [4, с. 77].

По-друге, Грушевський запропонував вивчати, насамперед, історію народу, а не держави, що зумовлюється її підпорядкованою роллю з боку економічних, культурних і національних факторів, і, по-третє, він закликав вивчати історію української, білоруської та великоруської народностей окремо, в їх генетичнім розвитку, від початків і до сьогодення.

Ці ідеї вчений реалізував у процесі написання “Історії України-Руси”, а також інших праць. Слід відзначити, то ця схема стала органічною частиною наукової творчості групи істориків-послідовників М. Грушевського. Разом з тим, вже тоді вона викликала заперечення з боку деяких дослідників, особливо у питанні про етнічні процеси доби Київської Русі і ролі давньоруської спадщини в історичній долі трьох східнослов'янських народів. Починаючи від 30-х років XX століття., гострій критиці її піддавали в радянській історіографії, яка не могла ігнорувати докази М. Грушевського і запропонувала компромісний варіант – розглядати Київську Русь як “колиску” російського, українського і білоруського народів.

“Історія України-Руси” базується на науковій схемі східноєвропейської історії М. Грушевського і є першою фундаментальною науковою історією України, в якій проаналізовано багатовимірний шлях розвитку українського народу від його

початків до 1657 р. включно. Ця праця не обмежувалась лише аналізом і синтезом політичної історії України, а охоплювала культуру і освіту, релігійне життя, господарський розвиток, державно-правничий і всі інші аспекти історичного розвитку української нації [8, с. 82].

Михайло Грушевський особливий наголос робив на нерозривності й тягlosti української історії від її ранньої доби через середньовіччя аж до нового періоду. Саме тому він називає свій основний твір “Історія України-Руси”, пов’язуючи природну нову і стару історичну назву країни. Історичний процес охоплював цілість діяння і життя українського народу на території його розташування від найдавніших часів до доби, в котрій М. Грушевський писав працю. У цьому контексті історика Грушевського цілком слушно можна вважати засновником української національної історіографії, яка розвивалася далі на основі створеної ним історичної схеми [8, с. 83].

Автор передмови до першого тому 50-ти томного повного зібрання творів М. Грушевського, відомий вчений-грушевськознавець І. Гирич відзначає надзвичайну актуальність його суспільно-політичної спадщини. “На жаль, – пише він, – багато з того, що боліло М. Грушевському, стоїть на порядку денному українського життя сьогодні, деякі паралелі з дійсністю сторічної давнини вражають своїми сумними аналогіями” [3, с. 48].

Надзвичайно актуальним для сьогодення є також те, що у своїй теоретичній і практичній діяльності М. Грушевський був справжнім символом всеукраїнського єднання, послідовним борцем за єдину соборну Україну. Це йому належить образне порівняння Східної і Західної України з двома крилами птаха, які тільки разом і здатні піднести його на висоту. Думки про необхідність подолання регіональних, міжконфесійних, соціальних та інших протистоянь, незгод і політичних чвар, що роз’єднують і послаблюють українські сили, пронизують численні твори вченого [13, с. 18].

Концептуальні положення історії України-Русі М. Грушевського і вимоги до сучасного підручника поставили собі за мету втілити у текст, ілюстрації, карти-схеми, завдання для учнів тощо автори навчальної книги: Свідерський Ю. Ю., Романишин Н. Ю., Ладиченко Т. В. Історія України: підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Грамота, 2015. – 256 с. Ми намагались у доступній для семикласників формі донести зміст та дух теорії М. Грушевського. Розпочинаючи із введення у текст шкільного підручника, вперше за час існування незалежної України, терміну “Русь-Україна”, запропонований В. Антоновичем і запроваджений у науковий обіг М. Грушевським. Окрім тягlosti русько-української історії, цей термін об’єднував в одне ціле народ, що перебував у складі двох імперій – Австро-Угорської і Російської – і в історичній пам’яті якого існували козацька Україна і Галицько-Волинська Русь [10, с. 176–178].

У підручнику вказується, що політичним, господарським і культурним центром величезної середньовічної імперії – Русі-України були землі сучасної України. А поляни, древліани, сіверяни, тиверці, уличі, дуліби, волиняни, бужани й хорвати були тими племінними об’єднаннями, з яких сформувався український народ.

У книзі наголошено, що Галицько-Волинська держава, яка проіснувала з кінця XII ст. до середини XIV ст., була прямою спадкоємицею Русі-України. Розташована на українських землях, вона стала другою українською князівською державою. Її володарі – Роман Мстиславич, якого літописець називає “самодержцем усієї Русі”, король Данило, його син Лев I, внук Юрій I Львович, що також титулувався “королем Русі”, залишили вагомий слід в історії. Їхні імена стали символами незалежності й могутності давньої української держави [11, с. 179].

Відомо, що Галицько-Волинський літопис у первісному вигляді не містив хронології, оскільки створювався не як літопис-хроніка, а як цикл похвальних пісень про галицько-волинських князів Романа, Данила, Василька та ін. Лише через кілька століть хтось із переписувачів-копіїстів на свій розсуд проставив роки, які часто не співпадали з реальними датами подій. Заслугою М. Грушевського є встановлення реальної хронології літопису шляхом аналізу тексту і співставлення розповідей руських книжників з повідомленнями інших європейських хроністів. При датуванні історичних подій Галицько-Волинської держави ми використали працю М. Грушевського “Хронологія подій Галицько-Волинського літопису”, опубліковану в Записках НТШ 1901 року.

У тексті підручника для означення українсько-русського населення Русі вживається термін “русини”. Цим ми прагнемо не лише відновити у вжитку літописне звучання назви етносу, а й підкреслити історичну тяглість найменування українців. Русинами майже до середини ХХ ст. називали у Польській республіці галичан. Подекуди цим терміном досі звать українців.

Нелегким завданням для авторів підручника стало висвітлення проблеми ролі варягів на Русі, “норманська теорія”. М. Грушевський, як відомо, був антинорманістом. У нинішній західноєвропейській історіографії майже безроздільно панує “норманська теорія”. У сучасному шкільному підручнику для німецьких дітей читаємо: “Перша східнослов’янська імперія – Росія завдячує своїм заснуванням воїнам і купцям сьгоднішньої Швеції” [13, с. 151]. Ця фраза, до речі, демонструє, скільки кроків назустріч один одному для взаєморозуміння повинні зробити не лише українці, а й західні партнери України.

У нашому підручнику подано такий текст: “Нормани поділили з хозарами землі Східної Європи на сфери впливу. Давньоукраїнський літопис “Повість минулих літ” повідомляє: “Варяги, приходячи із замор’я, брали данину з чуді, і з словен, і з весі, і з кривичів. А хозари брали з полян, і з сіверян, і з в’ятичів”. Згодом впливи хозарів на східнослов’янські племена зійшли нанівець, а варягів – посилилися” [11, с. 25]. При цьому ми підкреслюємо, що ранньодержавні слов’янські утворення на території сучасної України – Валінана на Волині й Куявія з центром у Києві – існували задовго до появи тут варягів [11, с. 53].

Грушевський у політичній публіцистиці особливу увагу звертав на роль української мови, а у наукових дослідженнях широко використовував лінгвістику. Підтвердженням важливості цього історичного джерела є слова сучасного відомого німецького медієвіста Ф. Зейбта. “Мова кожного народу – пише він, – це своєрідний літопис, який у нас постійно на язиці, його слова, змінюючи сенс і звучання, передаються з покоління в покоління. Він не такий уже незрозумілий, проте часто ми не вміємо витлумачити найближчого нам історичного джерела – нашої власної мови. Чимало загадок – з начебто далекого для нас минулого – насправді досі в нас на вустах: ми вимовляємо їх уголос, але вже не пам’ятаємо відгадок” [5, с. 89–90].

За часів радянської влади питання мови були татуйовані, у т.ч. й рідна мова як історичне джерело. Ми вважали за потрібне не лише навести адаптовану для семикласників згадану вище цитату, але й заохотити учнів до пошуку слів рідної мови, які слугують підказками для істориків [11, с. 13, 14 та ін.].

Досі ведеться полеміка щодо часу виникнення, місця і ролі української мови у період середньовіччя. У підручнику введено окремим пунктом питання “Писемність та освіта. Українська мова”. Автори на основі сучасних досліджень пишуть: “Українська мова – одна з найдавніших слов’янських мов. Часи її зародження сягають періоду Великого розселення слов’ян”.

У Русі-Україні, як і в середньовічній Західній Європі, використовували дві мови. У щоденному вжитку побутовали діалекти, які певною мірою різнилися між племенами. Ця різниця була обумовлена впливом сусідів, умовами життя.

Давньоукраїнські племена: поляни, волиняни, хорвати й інші, давньоросійське плем'я в'ятичі, предки сучасних білорусів – полочани й дреговичі – усі мали свої мовні особливості. Про це свідчать писемні пам'ятки, складені пізніше, у різних місцевостях. У київських писемних джерелах XI ст. вже виразно помітні ознаки сучасної української мови.

Окрім розмовної мови, існувала “книжна”, сформована на основі староболгарської – рідної мови творців слов'янської абетки Кирила й Мефодія. У Західній Європі подібну функцію виконувала латинська мова [11, с. 76–77].

Працюючи над книгою для школи, автори пам'ятали, що серед спеціалістів з підручникотворення ведеться дискусія – для кого передусім пишеться шкільний підручник: для вчителя, чи учня? Учителю підручник подає загальну логіку навчання й керівництво для організації навчального процесу, “сценарій уроку”. Завдання вчителя – розгорнути нормативний зміст підручника, викладений у стилі довідника у яскравий і зрозумілий дітям зміст уроку.

Підручник для дітей – джерело, зміст та інструмент засвоєння навчального матеріалу. Окрім цієї дилеми, від сучасного підручника вимагається перехід із усталеного традицією монологічного викладу матеріалу до діалогічного з врахуванням індивідуальних особливостей учня шляхом підбору індивідуальних завдань [2, с. 23, 26]. Ми прагнули задовольнити названі потреби.

Наскільки авторам вдалось реалізувати сучасні вимоги до підручника, судитимуть строгі оцінювачі: учні, їхні батьки, вчителі та методисти.

Підводячи підсумки, слід згадати, що в сучасному світі йде жорстка боротьба не лише за території, сировинні запаси та ринки збуту продукції. До цих традиційних об'єктів власності додалась боротьба “за мізки” – володіння інтелектуально розвиненими людьми. Одні держави стимулюють “купівлю мізків”, інші створюють та реалізують проекти підвищення рівня знань, умінь та здібностей усіх верств населення. Адаже не секрет, що інтелектуальні здібності людей – наймогутніший природний ресурс людської цивілізації. В умовах українських реалій сюди додається боротьба за свідомість громадян, формування національної ідентичності й політичної нації. Не випадково громадськість так уважно відслідковує процеси реформування шкільної освіти. Адаже тут зачіпаються не лише інтереси дітей та їхніх батьків. Кінцева мета шкільних реформ в тому числі й змісту шкільного підручника передбачає той, чи інший вектор розвитку суспільства й держави.

Реалізація історичної концепції України-Русі М. Грушевського, у конкретному випадку – виведення її за академічні межі засобами шкільного підручника, сподіваємось, стане не лише кроком до популяризації ідей визначного вченого, а й вкладом у формування української політичної нації.

Список використаних джерел

1. *Арцишевський Р.* Підручник учора, сьогодні, завтра / Р. Арцишевський // Підручник ХХІ століття. – 2003. – № 1–4. – С. 22–29.
2. *Гельфман Э. Г.* Психодидактика школьного учебника. Интеллектуальное воспитание учащихся / Гельфман Э. Г., Холодная М. А. – СПб.: Питер, 2006. – 384 с.
3. *Гирич І.* Політична публіцистика Михайла Грушевського / Ігор Гирич // Грушевський М. С. Твори у 50 томах. – Том 1. – Львів: Світ, 2002. – С. 47–62.
4. *Грушевський М. С.* Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / Грушевський М. С. Твори у 50 томах. – Том 1. – Львів: Світ, 2002. – С. 75–82.
5. *Зайбт Ф.* Блиск і вбогість Середньовіччя. Історія з початком і кінцем / Фердинанд Зайбт / перекл. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. Р. Паранько. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету. – 2009. – 512 с.
6. *Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р.* / [Упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю.]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 246 с.
7. *Кодлюк Я. П.* Теорія і практика підручникотворення в початковій освіті / Ярослава Кодлюк. – К.: Наш час, 2006. – 368 с.
8. *Кондратюк К.* Українська історіографія ХІХ – початку ХХ століть; основні напрями і концепції / К. Кондратюк. – Львів: Видавничий центр

ЛНУ імені Івана Франка, 2002. – 242 с. 9. *Кузнецов Ю.* Філософія підручника / Ю. Кузнецов // Підручник XXI століття. – 2003. – № 1 – 4. – С. 14–21. 10. *Плохій С.* Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / С. Плохій. – К.: Критика, 2011. – 600 с. 11. *Свідерський Ю. Ю.* Історія України: підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Свідерський Ю. Ю., Романишин Н. Ю., Ладиченко Т. В. – К.: Грамота, 2015. – 256 с. 12. *Смолій В. А.* Видатний історик України / В. А. Смолій, П. С. Сохань // М. Грушевський. Історія України-Руси. В 11-ти томах, 12-ти книгах. – Т. I. – К, 1991. – С. XIX. 13. *Сохань П.* Творча спадщина М. С. Грушевського і сучасність. / Павло Сохань // Грушевський М. С. Твори у 50 томах. – Том 1. – Львів: Світ, 2002. – С. 14–46. 14. *Телус М.* Наука та діалог. Проект Інституту Георга Еккерта з міжнародних досліджень підручників / Телус Магдалена // Підручник XXI століття. – 2003. – № 1–4. – С. 148–154.

Наталія Романьшин, Юрій Свідерський

**РЕАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПЦИИ М. ГРУШЕВСКОГО ИСТОРИИ КНЯЖЕСКОЙ
РУСИ-УКРАИНЫ В СОВРЕМЕННОМ ШКОЛЬНОМ УЧЕБНИКЕ**

В статье авторы школьного учебника по истории Украины для седьмого класса, охватывающего период Средневековья, очерчивают отдельные особенности учебной книги в контексте распространения научных положений М. Грушевского среди учеников общеобразовательных учебных заведений Украины и студентов-историков.

Ключевые слова: М. Грушевский, история Украины-Руси, школьный учебник.

Nataliya Romanyshyn, Yuriy Sviderskyi

**IMPLEMENTATION OF M. HRUSHEVSKYI'S CONCEPT OF THE PRINCELY
RUS'-UKRAINE HISTORY IN THE MODERN SCHOOL TEXTBOOK**

In the paper, the authors of the school textbook on the history of Ukraine for the 7th form, which covers the Middle Ages period, outline the individual properties of the textbook in the context of the dissemination of M. Hrushevskyi's scientific stance among the pupils of general educational institutions of Ukraine as well as among the students of historical departments.

Key words: M. Hrushevskyi, history of Ukraine-Rus', textbook.